

FERENC JÓZSEF, AZ EMBER

A NAGY embereket a közönség mindenkor szívesen nézte meg „hálóköntösben“. Uralkodók magánélete mindig sokat foglalkoztatta alattvalóikat. A természetes érdeklődést sorsunk irányítói iránt a modern újságírás szenzációéhséggé korbácsolta fel, mely könnyen talál kielégülést letűnt nagyságok hült teteme felett.

Ferenc József magánéletéről annak idején csak a fáma mert suttozni, halála után azonban az ősi Habsburg-Örökség rombadöltével, melynek védelmében töltötte el hosszú életét, több oldalról indult meg a vele foglalkozó új irodalom gyakran zavaros, itt-ott szennyes árja. A csinált történelem leple mögött többnyire csak Galeotto arca vigyorgott, vagy egy-két hűtlen lakáj pénzreváró marka látszott. Talán mert életében nemcsak állásánál, hanem jelleménél fogva is oly megközelíthetetlen magasságban volt, kezdte őt ki annál éhesebben a profanum vulgus kíváncsisága.

Történetíró nem rajzolhatott eddig képet emberi egyéniségéről, lelki arculatjáról. Hivatalos akták, diplomáciai levelezés, még ha az „magánleveleket“ is tartalmaz, nem alkalmasak az ember megismerésére. Uralkodók egymással a legnyájasabb magánleveleket váltják. Az álarc, melyet ily levelekben vagy általában kormányzati intézkedések alkalmából a leghatalmasabbak is akár szükségből, akár célszerűségből magukra öltenek, nem könnyen szellőztethető. Ferenc József például az 50-es években a legszívélyesebb politikai természetű leveleket írta III, Napóleonnak, akit pedig szívből megvetett, mint parvenü trónbitorlót és forradalmi mozgalmak támogatóját utált, „aljas gazembernek“ (Erzschuft) tartott, aki képes „még soha elő nem fordult gazságokra is“. Ha ezzel a családi levelezésben található megnyilatkozással szembeállítanék azt a levelet, mellyel 1855-ben a Szent Istvánrend nagykeresztjét küldte meg a franciák császáranak, akivel néhány héttel előbb politikai szerződést kötött, úgy a laikus is könnyen beláthatná a különbséget a hivatalos megnyilatkozás és a családi levelezés forrásbeli értéke között.

Nyilvános levéltárak alig őriztek meg egy-két olyan okmányt, melyből Ferenc József emberi egyénisége lefesthető volna. A születési centenárium hozta meg a több mint két nemzedéken át uralkodó császár-királyra vonatkozó „emberi documentumok“ első gyűjteményét kedvenc leánya, Mária Valéria hagyatékából, Európa utolsó nagy dinasztája levelezését anyjával, Zsófia főhercegnével.¹ Bár e

¹ Briefe Kaiser Franz Joseph I. an seine Mutter. Herausgegeben u. eingeleitet von dr. Franz Schnürer. 1930. Verlag Kösel u. Pustet, München.

levelek hosszú életének és uralkodásának csak első, kisebb részére terjednek ki és Zsófia halálával 1872-ben végződnek, természetes közvetlenségüknél fogva, mellyel a ragaszkodó fiú okos és energikus anyjához fordul, hű képet adnak az uralkodó egyéniségéről. Épp a jellem kialakulásának korát ölelik fel, azt az időt, mely nagy külső és belső politikai válságaival a legsúlyosabb próbára tette, férfiúvá érlelte az ifjút és kifejlesztette lelkében azon vonásokat, melyek a férfikor virágjában már nem sokat változhattak.

A kép, melyet a levelek nyújtanak, nem sokban különbözik attól, amelyet Ferenc József kifelé is mutatott. Kevés új vonást, új színt nyerünk hozzá, de ezek melegek és rokonszenvesek. Nem komplikált, hanem egyszerű lelkű, természetes egyéniség bontakozik ki előttünk, akinek józan gondolkodását mindenki könnyen megértheti. Ferenc József lelki élete, amint az már kora ifjúságában kifejlődött, nem ad fel rejtélyeket. A nagy birodalom urát, akitől milliók sorsa függött, a milliók egyszerű erényei ékesítették. A2 utolsó nagy Habsburg az alpesi osztrák ember típusa: egyeneslelkű, a természetet kedvelő, vallásos, családját szerető, akaraterős férfi, kit erős fizikuma nagy testi fáradalmak és lelki szenvedések elviselésére egyaránt képessé tett. Idegei sohasem mondták fel a szolgálatot, gondolkodását sohasem uralták szenvedélyek, intrikákra sohasem volt kapható. A józanság, a realitások embere volt, akitől távol állott minden szentimentalizmus és romantika.

Sokszor írtak már Ferenc József keményszívűségéről: mint márványról pattantak le róla a sors legmérgezetebb, legsebzőbb nyilai. Ez a keményszívű ember a legjobb fiú, a leggyengédebb férj és a leggondosabb családapa volt. Legtöbb jellemvonását anyjától örökölte, gyermekkorában életnézeteit anyjától kapta, aki nevelését is irányította és egyengette útját a trónra. A gyermeki ragaszkodó szeretet kifejezésével találkozunk lépten-nyomon a meglett férfi egyszerű, nem magasröptű leveleiben. Mindig csak anyjával levelezett, ha szülei távol voltak tőle, apjának rendszeren csak anyja útján küldi üdvözlését és kézcsókjait. Nagy fáradalmak, politikai gondok és válságok közepett is mindig szántott magának időt arra, hogy anyjával levelet váltson, őt a családi, udvari és gyakran a politikai eseményekről is értesítse, és hogy anyja egészségi állapota és magánügyei iránt érdeklődjék, azok elintézéséről gondoskodják. Ferenc Józsefnek távolabbi családja minden fontosabb ügyére is mindig kiterjedt a figyelme.

Egy legenda mindenképpen szétfoszlik a levelek ismerete mellett: Zsófia főhercegnének nagy politikai befolyása a mesék birodalmába tartozik. Ferenc József sohasem kért és sohasem fogadott el anyjától politikai ügyekben tanácsot s ez nem is kísérelte meg neki ilyeneket adni. Mindig csak a maga elhatározásából befejezett tényekről értesíti anyját, akinek abszolutisztikus nézeteit különben ifjúkorában teljesen osztotta. Így mikor 1851-ben a hivatalos lapban közzétett kézirattal megállapította, hogy a birodalmi kormány egyedül a császárnak felelős, így ír anyjának: „Ha a mai Wiener Zeitungot elolvassa, látni fogja, hogy nagy lépést tettünk tovább előre. Az alkotmányosságot

egészen kidobtuk a hajóból és Ausztriának csak egy ura van. De most még szorgalmasabban kell dolgoznom. Adjunk hálát Istennek, hogy három év alatt már majdnem ott vagyunk, ahová el kell jutnunk“ ... A főhercegné örömmel vesz tudomást a neki tetsző intézkedésről és a levélre jegyzi: „Dicséret Istennek!“ Éppígy csak a megjelenés napján értesült Zsófia 1860-ban az októberi diploma kiadásáról, az alkotmányosság felé tett első lépésről. Az uralkodó, mint aki rossz útra tért, ismerve anyja nézeteit, szükségesnek tartja a mentegetőzést: „Valami csekély parlamenti életet kapunk ugyan, de a hatalom az én kezemben marad és az egész az osztrák viszonyokra lesz alkalmazva.“

Csak katolikus egyházi érdekből próbálkozott Zsófia olykor-olykor közbenjárásokkal. Ferenc József vallásos ember volt, aki örült annak, hogy az egyházzal sikerült konkordátumot kötnie, mely fontos jogokat biztosított Rómának. Az egyezmény aláírását huszonötödik születésnapjára tette s örömmel értesítette róla anyját. Vallásos érzéseinek azonban sohasem rendelte alá a politikai érdekeket és nem követte vakon ebben sem az inkább fanatikus főhercegnét. Nemcsak kormányát vette védelembe anyjának egyházi okokból tett kifogásai ellen, hanem kritikáját sem hallgatta el a szentszék, IX. Pius ténykedéseivel szemben. Az infallibilitas dogmájának kihirdetése és a konkordátumnak anyját bizonyára közelről érdeklő felmondása után így ír „Róma szerencsétlen elhatározásai láttára“ Zsófiának, ki, úgy látszik, a szentszékkal való újabb megegyezést óhajtotta: „Az én legbensőbb óhajom is az egyházzal újból egységre jutni, de ez a mostani pápával lehetetlen. Ha látja az ember azt a vigasztalhatatlan elkeseredést, mellyel püspökeink — a vatikáni zsinatról — visszajöttek Rómából remény, illúzió nélkül, hogy hogyan tűnt el számukra a nimbus, mely Rómát eddig körülvette, kétségbe kellene esni az egyház jövője felett, ha az embernek nem volna meg a szilárd hite és reménye, hogy az Isten az egyházat a további bajtól meg fogja óvni. Az Isten fog megint jobb időket küldeni és nem fogja egyházát cserben hagyni, ez az én hitem.“ Egyház és pápa az ő szemében elválaszthatók voltak egymástól. Vájjon nem a theresianista és josephinista egyházpolitika utóregzései nyilvánulnak-e meg ily nézeteiben?

Az anyja iránti szeretet sem ment annyira, hogy feleségét, ha tapintatosan is, de erélyesen védelmébe ne vegye az anyóssal szemben. Zsófia 1856-ban felindult azon, hogy Erzsébet kívánságára kis unokáit a Burgban az ő lakosztálya mellől anyjukhoz közelebb levő szobákba költöztették át. Azzal is fenyegetőzött, hogy kiköltözik a császári palotából. Ferenc József fiúi szeretettel szállt szembe anyjával ezen egyetlen családi összekoccanás alkalmából, melynek nyoma maradt a levelekben. Hivatkozott felesége gyakori gyengélkedésére, szelíden tiltakozott az ellen, hogy gyermekeit nagyanyjuk annyit mutogatja az idegeneknek, hogy ritkán találhatta őket egyedül s így „azt a néhány pillanatot is megrövidíti“, melyet ő a gyermekek között tölthet. Jellemzően teszi még hozzá: „eltekinthez attól, hogy a gyermekek produktálása és így hiúvá való nevelése irtózat nekem, amiben különben talán nincs igazam“.

FERENC JÓZSEF LEGBOLDOGABB ÓRAI azok voltak, melyeket imádott felesége és gyermekei körében töltött el, kiknek legkisebb bajáról, a legapróbb családi eseményekről értesíti a távollevő nagyanyát. Szinte csodálatos, hogy ez az államügyekkel annyira elfoglalt, munkáját közismert lelkiismeretességgel és pontossággal végző uralkodó családjának legkisebb ügyeivel is mily szívesen és milyen örömmel foglalkozott. Házassága szerelmi házasság volt. Legboldogabb napjait vőlegénysége idejében a bajorországi Possenhofenben, a Wittelsbach hercegi ág udvarában élte át, hová épp a keleti kérdéssel összefüggő nagy külpolitikai bonyodalmak idejében is el-ellátogatott menyasszonyához, „Sisi“-hez (Zizi), amint a ragyogóan szép Erzsébetet a családban nevezték. Ilyen látogatás alkalmából írja anyjának 1853-ban, hogy „mily kimondhatatlanul boldog“. „Sohasem fogom tudni édesanyámnak eléggé meghálálni, hogy ily bensőséges boldogsághoz juttatott engem. Sisit mindennap jobban szeretem és mindjobban meggyőződöm arról, hogy egy nő sem illik jobban hozzám, mint ő.“ A rajongó szerelem a bécsi diplomáciai körökben is ismert volt s nem egy idegen diplomata az osztrák politika határozatlanságát a krími háborúban annak tulajdonította, hogy az uralkodó szerelmében elhanyagolja az államügyeket.

Az ifjú nagy szerelme a családalapítás után sem hűlt ki. Ferenc Józsefnek már házassága első éveiben is sok gondot okozott nejeének gyakori betegeskedése, gyengesége. Leírhatatlan gyengédséggel és gondossággal viselkedett ilyenkor nejével szemben és bármily távol volt is Erzsébet tőle üdülés céljából, hacsak az államügyek megengedték, elsietett hozzá néhány napra. 1861-ben ment Erzsébet először Korfuba, mikor az orvosok tüdőbetegnek tartották. Szeptember végén, mikor a megindult parlamentáris életben rövid szünet állt be, az uralkodó feleségéhez utazott, ahová őt „oly hosszú elválás után a leghevesebb vágy vezette“. Korfuból nagy örömmel ír Erzsébet javuló egészségéről, mely reményt nyújtott arra, hogy télre Velencébe, a monarchia területére jöhet. „Hogy mily boldog vagyok annak lehetősége miatt, hogy Sisi közelebb lesz hozzám, azt gondolhatja édesanyám.“ Szinte ujjong, mikor a következő évben felesége visszatérhet Bécsbe és együtt van közelében az egész család. „Nem is kell mondanom, — írja 1862-ben, házassága kilencedik esztendejében — mily boldog vagyok, hogy Sisi megint velem lesz s így végre hosszú nélkülözés után megint lesz otthonom.“ Erzsébettel együtt ülik meg a kis család apróságainak ünnepeit, feleségével együtt érez örömben, bánatban egyaránt. Mikor elsőszülöttjük, a kis Zsófia halála után először tértek vissza Bécsbe és Gizella, a másodszületett beleült elhalt néneje elárvult kis bársonyszékébe, „mindketten együtt sírtunk, írja anyjának, Gizella pedig kedvesen mulatott az új díszhelyen“. Az otthon, a nyugodt családi boldogság könnyítette meg neki azon nagy politikai csapások elviselését, melyben életének ez a korszaka elég gazdag volt. A legnagyobb csalódás, Königrätz után is családjá körében keresett vigasztalást.

EGYETLEN SZÓRAKOZÁSA, kedvelt testi üdülése a vadászat volt, melyet szinte szenvedéllyel űzött. Egy-két napos hegyi vadá-

szatra mindig tudott magának időt szakítani és számlálta a napokat, melyek egy-egy tervezett vadásztól elválasztották. A fáradtságtól nem kímélte magát. „Semmi sem tesz nekem oly jót, mint a testi fáradalmak.“ Anyjával váltott leveleiken is állandóan beszámol vadászjármányairól. Legszívesebben fajdkakasra és zergére vadászott. 1849 október 6-án is zergevadászon volt. ’

Rajongott a szabad természetért, különösen Ausztria pompás hegyvidékét kedvelte. „Egész éven át örülök a hegyvidéken eltöltendő pompás napoknak, melyek egyetlen üdülésem.“ „Valami vonz a hegyvidék felé, írja 1849-ben. Laxenburghban, ahol vadásztam, megbámultam a Schneeberget, vágyódó pillantásokat vetve a hegyvidék felé.“ Mint ismeretes, nagyszerű vadássterületei közelében, Ischlben töltötte el legszívesebben „szabadságát“. Már gyermekkorában „borzasztóan“ vágyódott ide. Itt is legszívesebben teljesen visszavonultan családja körében tartózkodott. „Mily szép lehet Ischlben, írja irigykedve az ősszel ottartózkodó Zsófiának, ha kevesebb a fürdővendég és a zsidó.“ Nem szívesen tért vissza onnan Schönbrunnba, melyet „ki nem állhatott“. „Kemény és nehéz ugrás volt az ischli földi mennyországból az itteni íróasztali papír-exisztenciába, a maga gondjaival és fáradalmaival.“

A természet szépségei iránt általában fogékony volt s látó szemmel élvezte azokat. Korfu „földi paradicsomában“, a pompás vegetációban, a tenger szép színeiben éppúgy tudott gyönyörködni, mint a Hortobágy „nagyszerűségében“, vagy az aldui sziklás vidékben, de igazán mégis csak az Alpsek közt érezte magát otthon. Felső-Magyarország „úgynevezett hegyei“ közül hazavágyódik „az igazi hegyvidék, a pompás Alpok közé“. Bizonyára természetkedvelésével függ össze, hogy oly nagy figyelemmel kísérte az időjárás változásait. Csaknem minden anyjához intézett levelében beszámol az időjárásról és érdeklődik az iránt, hogy milyen idő van ott, hol anyja tartózkodik.

Az életet megszépítő művészetek, a lelki üdülést szerző irodalmi élvezetek iránt kevés, úgyszólván semmi érzéke sem volt. Maga berendezte, állandóan használt magánszobái minden különösebb ízlés nélkül, inkább nyárspolgári helyiségek. Irodalmi értékeléseire vonatkozólag álljon itt két jellemző adat. 1849-ben éppen Goethe születésének századik évfordulóját ünnepelték a bécsi udvari színházban, mikor a szász király öccsének fiát, a művelt György herceget küldte Bécsbe, hogy üdvözlje a fiatal császárt a magyar szabadságharc leverése alkalmából. A 19 éves uralkodó ironikusan írja anyjának augusztus 28-án: „Testvéreim Györggyel Torquato Tassót nézik, melyet a dicső emlékü öreg mester, Goethe születésnapjának százéves ünneplésére (des Altvaters Goethe glorreichen Andenkens) adnak. Ezt a haszontalan ünneplést igazán elhagyhattuk volna. Vannak nekünk különb dolgaink és embereink, akiket ünnepelhetnénk. György nagyon örül a darabnak, engem végtelenül fog untatni, csak György kedvéért fogok egy pillanatra odamenni, miért is zárom levelemet.“ A császárt, aki elsősorban katona volt s örömét lelte különösen fiatal korában a manőverekben és a katonai díszfelvonulásokban, nem úgy nevelték, hogy a világirodalom legjobb termékeit élvezhette volna.

Radetzky győzelmeit és Haynau sikereit alkalmasabbnak találta az ünnepségre, ami a fiatal katonánál, aki helyreállította a trón tekintélyét, győzelmi mámorában meg is érthető.

Eredeti módon nyilatkozik irodalmi dolgokban más alkalommai is 1854-ben: „Tegnap Sisivel Shakespeare Szentivánéji álmában voltunk a Burg-színházban. Max (fivére) is odajött. Meglehetősen unalmas és szörnyen buta volt. Csak Beckmann (híres komikus) volt mulatságos számárfejjel.“ A helyi könnyű műzsát jobban tudta méltányolni, mint a nagy előadásokat. Míg Rachel, a hírneves francia színésznő is egyik legnagyobb sikereket arató alakításában („Les Horaces“) „felséges unalmat“ (sublime ennui) keltett benne és már a második felvonás után „menekült“, addig Elssler Fanny, a híres ballerina táncát „isteninek“ tartotta. A cirkuszt is szívesen látogatta, fiatal korában örömet táncolt. Elszórakozott adjutánsai és barátai citerajátékánál bécsi dalok mellett, a komolyabb zenéhez nem értett.

Nem volt szónok, nem szerette a nyilvános szereplést, a zajos ünnepségeket. Megkönnyebbülten lélezkzik fel visszatérve István főherceg nádori beiktatásáról 1847-ben: „A beiktatás szerencsésen lefolyt. Beszédeimet, melyek száma Budán még növekedett, szerencsésen leadtam s csak a lelkesedő magyarok Éljen- és Halljuk-kiáltásai szakították meg. Tisztemnek, hál' Isten, vége.“ Sokkal jobban ismerte az embereket és mélyebben tekintett a dolgokba, semhogy a megrendelt ünnepséget meg ne tudta volna különböztetni a nép örömeinek önkéntes megnyilatkozásától. Mikor 1852 júniusában először érkezett hosszabb tartózkodásra Budára, fényes fogadtatást rendeztek tiszteletere. A katonai kormányzó, Albrecht főherceg, Szcitovszky primás és a titkos tanácsosok fogadták a pesti Dunaparton, mikor a „két pompás testvérváros“ között hajóval megérkezett. Katonai sorfal mögött nagy tömeg üdvözölte „borzasztó ordítózással“. A várban nagyszámú kamarás, a nemesség és a papság várt rá. A várkapornában Tedeumot s utána a Vérmezőn nagy katonai díszszemlét tartottak. „Az egész rendkívül szép, ünnepélyes és impozáns volt — írja —, a lelkesedés nagy; minden meglegeedés mellett mégis csak arra gondoltam, hogy az emberek három év előtt Kossuthnak ugyanezt csinálták.“ 1863-ban a német fejedelmek frankfurti tanácskozásáról visszatérőben írja: Bécsben „bár nagyon hazafias, de igen fárasztó nagy fogadás vár rám és este nagy kivilágításon kell átesnem.“ Nehány nap múlva azonban elismerően nyilatkozott a fogadról: „Én ugyan nem adok sokat az ilyesmire, de ez alkalommal valóban sok hazafiasság és személyes ragaszkodás nyilvánult meg.“ Az ily alkalmakkor gyakran előforduló humoros momentumok iránt is volt érzéke. Mikor 1852-ben magyarországi körútján Pannonhalmára is ellátogatott, a főpát fogadta őt üdvözlő beszéddel: „Ezen hegy lábánál, mely születését Felséged nagyapjának köszöni...“ „Gondolhatja anyám, hogy össze kell szednie az embernek magát, hogy ilyen pillanatokban megőrizze a komolyságot.“

EGYÉNISÉGÉRŐL ALKOTOTT KÉPÜNK félig-meddig sem volna teljes, ha nem emlékeznénk meg arról, hogy Ferenc Józsefnek

már 18 éves korában, mikor trónra lépett, sőt már előbb is teljesen kialakult politikai nézetei voltak és továbbra is önálló maradt politikai ítéleteiben. Munkabíró energiája mellett főleg ezek a teljesen abszolutisztikus, semmiféle engedményre nem kapható nézetek tették őt a dinasztia szemében alkalmassá az ingadozó trón megszilárdítására, a népmozgalmak kíméletlen elfojtására. Politikai nézetei a győzelmes Radetzky táborában erősödtek meg, hol a többi fiatal főherceggel együtt tartózkodott 1848 április és május havában. Ez az egyetlen győzelmes hadjárat, melyben személyesen résztvett, a 17 éves ifjúra maradandó hatást tett. Már ekkor tudatában volt annak, hogy a dinasztának és a monarchia egységének megmentésére, a forradalmi szellem leverésére ő van hivatva. 1848 május 20-án Radetzky táborából megdöbbenésének ad kifejezést, hogy a forradalmi kényszerítésnek újabb engedményeket tett az udvar. „Az Istenre kérem, édes anyám, hogy engem ne hívjon egyhamar vissza, mivel most csak kompromittálhatnám magamat Bécsben, tegyen el engem olyan időkre, mikor még talán csinálhatok ott valamit.“ Nagyon örült annak, hogy az udvar elhagyta Bécsset és a megbízható Tírolba tette át székhelyét, csak azt kívánta, arra buzdított, hogy ne térjen egyhamar vissza Bécsbe, mert csak a francia forradalom eseményei ismétlődnének meg. „Lehetetlen^ hogy a császár ide-oda kocsizzon, a hűtlen bécsieknek ezt a leckét nagyon érezhetővé kell tenni.“ A miniszterek kéréseire sem kell hederíteni, hiszen azok elsősorban hibásak és csak maguk akarnak biztonságban lenni, „az ilyen fickók keveset törődnek az udvar biztonságával.“ A bécsieknek hosszú ideig nem felejtette el 1848-at. Még 50-ben is úgy találta, hogy Bécsben a közszellem minden nap rosszabb lesz, de „az emberek sokkal furfangosabbak, semhogy közülük lehetne csapni.“ Máskor meg ugyanabban az évben tábori misét tartatott a Glacis-n nagy katonai felvonulással, „hogy a kedves bécsieknek megmutassuk, hogy vannak még csapatok és ágyúk“. Csak a 60-as években bocsátott meg császári székvárosának. Mikor 1862-ben Erzsébet hosszas távoliet után újból visszatért, a bécsiek nagyszerű fogadást rendeztek tiszteletére, ami nagyon jól esett az uralkodónak. „Rég nem volt ily jó szellem itten.“

Elgondolhatjuk hát, hogy a magyar forradalom, melynek leverésében különben pillanatig sem kételkedett, minő érzelmeket támasztott fel benne. „A magyar országgyűlés kikiáltotta a köztársaságot — annál jobb!“ Kétségtelen a levelezés világánál, hogy Ferenc Józsefet csak hadseregének vereségei, a külpolitikai helyzet bírták belátásra a magyar alkotmányos kívánságokkal szemben. Königrätz nélkül nem vezetett volna ki magyar felelős kormányt. 1866 februárjában Budáról ír anyjának, beszámolva arról, hogy milyen jó a hangulat és mennyire támogatja őt felesége, akinek magyar beszédén mindenki lelkesedik.

„Hallom, hogy Bécsben már megint a megszokott félelmi szükségletnek tesznek eleget, és pedig a miatt aggódnak most, hogy én engedményeket teszek, beleegyezem minisztérium kinevezésébe stb. Mindez persze eszembe sem jut, de mivel itt nem lehet ajtóstul a házba rontani és én nyugodtan az alkalmas pillanatot várom, mikor

újából meg fogom mondani véleményemet, Bécsben izgulnak, hogy minden elveszett és mint rendesen, szidnak. Isten óvjon meg a bécsi Gutgesinntektől. Lassan megy itt a dolog, de fog menni, egyrészt szilárdsággal, másrészt bizalommal, barátságosan és a magyar jellemnek megfelelő bánásmóddal. Sisi nagy segítségemre van udvariasságával, mértéket tartó tapintatosságával és jó magyar beszédével, amely nyelven az emberek egy szép szájból nem egy intést szívesebben hallgatnak meg.“

A háborús balsors kegyetlen csapásai, a külpolitikai szükség tette nemsokára az öntudatos szigorú csak-katonát belátó, gyakorlati politikussá, ami azután egész életén át maradt.

ECKHART FERENC